# STUDIUL SUBSTRATULUI LIMBII ROMÂNE ÎN CONCEPŢIA LUI GRIGORE BRÂNCUŞ

**Cătălina VĂTĂŞESCU**
Institutul de Studii Sud-est Europene
al Academiei Române

**Résumé :** Grigore Brâncuș reste dans la linguistique roumaine le meilleur connaisseur de l'histoire, à la fois, du roumain et de l'albanais, ce qui lui a permis, à partir de nouvelles perspectives, d'étudier et de mettre en évidence une multitude d'aspects essentiels du contact entre le latin et les langues autochtones de l'Europe du Sud-est dans le processus de romanisation.

Il a imposé la méthode de reconstruction des phases anciennes du roumain et de l'albanais, en prenant pour modèle la reconstruction, par comparaison des langues romanes, du latin vulgaire. La reconstruction prouve que les éléments attribués au substrat se sont intégrés dans le latin et ont suivi la même évolution que celui-ci. De même que les éléments latins ou grecs anciens du roumain ne peuvent être expliqués par l'intermédiaire de l'albanais, les éléments d'origine ancienne, pré-romaine, communs avec l'albanais ne peuvent être expliqués par un contact tardif entre les deux idiomes.

L'intérêt permanent pour la manière dont les éléments du substrat sont repris par le latin conduit Gr. Brâncuș à saisir les relations de synonymie entre mots pré-romains et latins, à mettre en évidence les possibles coïncidences des tendances d'évolution du latin avec les tendances du substrat.

**Mots-clés :** substrat, romanisation, comparaison entre le roumain et l'albanais, contribution de Grigore Brâncuș
**Cuvinte-cheie:** substrat, romanizare, comparație între română și albaneză, contribuția lui Grigore Brâncuș

Grigore Brâncuș rămâne în lingvistica românească cel mai deplin cunoscător, în egală măsură, al istoriei limbilor română și albaneză, ceea ce i-a permis, din perspective noi, să cerceteze și să pună în evidență o multitudine de aspecte esențiale ale contactului dintre latină şi limbile autohtone din Sud-estul european în procesul de romanizare.

În cercetarea acțiunii substratului limbii române Grigore Brâncuș a ținut în chip constant seama de caracteristicile conceptului așa, cum au fost ele lămurite de

studiile de lingvistică generală și de romanistică, începând cu G.I. Ascoli[1], iar în lingvistica românească cu B.P. Hasdeu[2]:

> În Dacia, ca în toate regiunile în care s-au născut limbile romanice, latina a suferit o influenţă din partea limbii populaţiei indigene. Aceasta este o influenţă de un tip special, care s-a exercitat în procesul de însuşire a latinei; ea este consecinţa stării de bilingvism a dacilor. Spre deosebire de influenţele ulterioare (slavă, maghiară, turcă), influenţa autohtonă participă la geneza limbii române, adică afectează toate compartimentele limbii […]. Prin acţiunea substratului se explică în bună măsură evoluţia diferită a latinei vorbite în fiecare dintre provinciile romanizate[3].

În deschiderea capitolului despre substrat din *Tratatul* Academiei Române de istorie a limbii române, apărut în 2018, descrierea acţiunii substratului primeşte sublinieri esenţiale:

> Consecinţa cea mai importantă a bilingvismului populaţiei de la nord şi sud de Dunăre cucerite de romani este asimilarea în latină a unui fond lingvistic indigen. Substratul este rezultatul unei influenţe primare, din perioada de geneză a limbii. Elementele de substrat exprimă particularităţi de cultură şi civilizaţie ale populaţiei autohtone[4].

---

[1] Pentru istoria formării conceptului în cultura europeană occidentală în secolele anterioare secolului al XIX-lea și pentru fixarea contribuției esențiale a lui G.I. Ascoli la definirea sa științifică pe baza situației limbilor romanice, vezi Eugenio COSERIU, „Gli «antenati» di Ascoli", *in Atti del XIII Incontro Culturale Mitteleuropeo, Gorizia, 24–25 novembre, 1979, G.I. Ascoli. Attualittà del suo pensiero a 150 anni dalla nascita,* Incontri Culturali Mitteleuropei, XIII, Firenze, Licosa, 1986, pp. 23–25. Esența conceptului de substrat, după Coseriu, este *quello della persistenza formale delle lingue pur nel loro mutare materiale. Ma si tratta di „lingue", non come insieme di cose fatte, bensì come sistemi di modi dell'agire linguistico, come insieme di procedimenti o tecniche che operano e creano in modo analogo con materiali diversi, […] concetto riconducibile al principio di persistenza delle lingue in quanto techniche storiche del parlare;* vezi și Eugenio COSERIU, „Hervás und das Substrat", *Studii și cercetări lingvistice,* XXIX, 1978, nr. 5, *Academicianului Iorgu Iordan la a 90-a aniversare,* pp. 523–530. Pentru importanța substratului în istoria fiecărei limbi romanice, Carlo TAGLIAVINI, *Originile limbilor neolatine. – Introducere în filologia romanică* – Versiune românească îngrijită și coordonată de Alexandru Niculescu, traducere de Anca Giurescu, Mihaela Cârstea Romașcanu, indice de Coman Lupu, traducere după *Le Origini delle lingue neolatine,* ediția a VI-a, Bologna 1972, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977, pp. 65–120.

[2] În prezentarea pe care o face cursurilor de *filologie indo-europee* pe care Hasdeu le-a inaugurat în 1874 la Universitatea din București, Grigore Brâncuș descrie pe larg problema limbilor mixte pe care Hasdeu o preluase de la Ascoli. Hasdeu deosebește clar amestecul primar, din care rezultă o limbă nouă – în cazul românei fiind vorba de latină și dacă –, de amestecul secundar, care nu dă naștere unei limbi noi, fiind datorat influențelor posterioare epocii de geneză a limbii (B.P. HASDEU, *Studii de lingvistică și filologie,* ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Gr. Brâncuș, I, II, București, Editura Minerva, 1988, volumul II, pp. 485–516, cu comentariile editorului, în special p. 487).

[3] Grigore BRÂNCUȘ, *Introducere în istoria limbii române,* București, Editura Fundației România de Mâine, 2002, pp. 42–43.

[4] Grigore BRÂNCUȘ, „Substratul limbii române", *in* Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti", *Istoria limbii române,* volumul I, coord. Marius Sala, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, revizie științifică Grigore Brâncuș, Gheorghe Chivu, Alexandru Mareș, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2018, p. 304.

Trebuie reținută ca esențială în explicarea acțiunii substratului observația următoare:

> Adaosul substratului a avut loc într-o perioadă de evoluţie dinamică a limbii determinată şi de factori externi proprii mileniului întâi: decăderea civilizaţiei antice, destrămarea Imperiului şi, în cazul particular al românei, năvălirile barbare, care au generat „stări afective" cu rol important în schimbările de limbă […]. Dat fiind caracterul popular al latinei din Dacia, este posibil ca aceasta să fi reţinut din limba autohtonilor nu numai cuvinte, ci şi unele modele de structură gramaticală, precum şi trăsături de pronunţare, la care se adaugă, în plan lexico-gramatical, calcuri, traduceri lexicale, structuri frazeologice. Elementele atribuite influenţei autohtone au un comportament evolutiv care se identifică cu evoluţia propriu-zisă a fondului latin al limbii[5].

Prin cercetarea şi examinarea mereu aplicată a faptelor, Gr. Brâncuş a evitat cele două tendinţe pe care le considera în mod egal lipsite de valoare ştiinţifică, una exagerând rolul acestei influenţe, cealaltă minimalizând-o, sau excluzând-o[6]. A adus în discuție toate argumentele sigure sau plauzibile care să sprijine ipoteza provenienței unui element din substrat, atrăgând atenția că în acest domeniu „investigaţiile etimologice se fac pe un teritoriu nesigur, cu permanente aproximaţii"[7]. Chiar dacă a fost, însă, mereu convins că rezolvarea unora dintre complicatele probleme ale substratului traco-dac al românei nu depăşeşte sfera ipotezelor[8], nu a încetat să caute și să găsească explicații (multe de amănunt, dar semnificative și convingătoare pentru descrierea procesului de preluare în latină a elementelor preromane), care să îndreptăţească necesitatea continuării și îmbogățirii cercetării. A păstrat convingerea că terenul sigur în cea mai mare măsură rămâne cel al comparaţiei cu albaneza, continuatoarea unei limbi autohtone din Balcani pentru care „trebuie să admitem existența unei componente trace în structura lexicală originară"[9]. Cronologia concordanțelor lexicale dintre română și albaneză este precizată în răspunsul la întrebarea *împrumut din albaneză sau moștenire din substrat?* (Brâncuș 1983: 19–28):

> Raporturile dintre română și albaneză sunt mult mai profunde decât cele pe care le determină o simplă influență. Aceste raporturi trebuie deduse dintr-o foarte probabilă înrudire originară a substratului românei cu limba antică pe care o continuă albaneza. Așadar, sarcina cercetătorului este de a demonstra că aceste relații nu s-au dezvoltat târziu, în româna comună, respectiv albaneza comună […]. Faptul că limba geto-dacilor nu ne este cunoscută nu înseamnă că

[5] *Ibidem.*

[6] Gr. BRÂNCUȘ, *Introducere,* p. 43.

[7] Gr. BRÂNCUȘ, „Substratul limbii române", p. 304.

[8] Gr. BRÂNCUȘ, *Vocabularul autohton al limbii române,* București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 9.

[9] Gr. BRÂNCUȘ, *Vocabularul*, p. 18; *idem*, „Substratul limbii române", p. 306. În ceea ce privește existența elementelor trace în albaneză și apropierile care se pot presupune între tracă și iliră, vezi, între altele, prezentarea pe care o face concepției lui Hasdeu referitoare la originea limbii albaneze (Gr. Brâncuș, „Studiu introductiv", *in* B.P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, București, Editura Teora, 1999b, pp. 14–16).

> ea nu a existat și că trebuie să admitem, ca urmare, influența târzie a albanezei pentru simplul motiv că aceasta e o limbă cunoscută. […] Deși reconstrucția în albaneza comună reduce simțitor diferențele față de corespondentele din româna comună, cu toate acestea, rămân numeroase altele care separă cele două limbi. E vorba, în primul rând, de diferențe fonetice, adică aceluiași sunet din română îi corespund mai multe sunete în albaneză și invers. De aici concluzia că explicația prin împrumut albanez nu se poate susține. […] Se impune concluzia că elementele românești, conservând fonetisme mai arhaice decât cele din albaneză, au totuși caracterul unor împrumuturi, efectuate însă nu în româna comună, ci în latina carpato-dunăreană din idiomul populației băștinașe în cursul perioadei de bilingvism. […] Autohtonismul elementelor românești comune cu albaneza se poate dovedi și prin uniformitatea pe care acestea, cu puține excepții, o prezintă din punctul de vedere al răspândirii pe teritoriul de limbă română comună. Faptul că erau cunoscute atât la nord cât și la sud de Dunăre nu se poate explica decât prin aceea că ele ni s-au transmis prin latină, idiom relativ unitar în zonele carpato-dunărene. Chiar dacă unele dintre aceste elemente nu vor fi fost generale ca răspândire la traco-daci, pătrunderea lor în latină le-a asigurat difuziunea pe întregul spațiu locuit de populația în curs de romanizare.

Ca şi Al. Rosetti[10], Gr. Brâncuş susţine necesitatea existenţei unui termen de comparaţie pentru depistarea, cât de cât sigură, a elementelor preromane din română. Acest termen de comparație rămâne albaneza, la ale cărei cuvinte moștenite din indo-europeană se raportează cuvintele preromane din română (Brâncuș 2018: 325). Brâncuș susține cu toată prudența ipoteza că unii termeni străvechi în română ar fi avut o circulaţie largă în antichitatea balcanică, în tracă, dar şi în iliră sau în vechea macedoneană (Brâncuş 1983: 9).

Cele două liste de cuvinte atribuite substratului traco-dac, sigure și probabile, sunt stabilite pe baza unor analize comparative stricte și intră într-un domeniu onomasiologic bine determinat, „aparțin … limbajului rustic, primar, al păstorilor și agricultorilor, ceea ce dovedește faptul că, la origine, sunt «împrumuturi» pe care latina balcanică le-a efectuat din substratul traco-dac” (Brâncuș 2018: 325)[11]:

Sigure: *abur, argea, baci, balaur, baligă, baltă, barză, bască* ‘totalitatea lânii tunse de la o singură oaie’, *bâlc, bâr, brad, brânză, brâu,* brustur(*e*), *buc, bucura, bungét, buză, căciulă, călbează, căpușă, cătun, ceafă, cioară, cioc, ciucă, ciuf, ciump, ciut, coacăză, copac, copil, curpen, cursă, droaie, druete, fărâmă, fluier, gard, gata, ghimpe, ghionoaie, ghiuj, grapă, gresie, groapă, grumaz, grunz, guşă, hameș, jumătate, lete* (*îndelete*), *leurdă, mal, mare, mazăre, măgar, măgură, mărar, mânz, moș,* mugur(*e*), *murg, muşcoi, năpîrcă, noian, pârâu, pupăză, rață, rânză,*

[10] Al. ROSETTI, „Sur la reconstruction du dace”, *Revue roumaine de linguistique*, XII, 1967, nr. 2, pp. 163–164; *idem*, „*Etymologica.* Note critice”, *Studii şi cercetări lingvistice*, XXI, 1970, nr. 4, pp. 513–515.

[11] În redarea corpusului de cuvinte pe care Gr. Brâncuș le atribuie substratului urmărim inventarele din Brâncuș, *Vocabularul; idem, Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, Bibliotheca Thracologica, VIII, București, 1995; *idem, Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, Bibliotheca Thracologica, XXX, București, 1999; *idem*, „Atlasul dialectal al limbii albaneze. Elemente comune cu româna”, *in Fonetică și dialectologie*, XXXI, 2012, pp. 5–19; *idem*, „Substratul limbii române”.

*sarbăd, sâmbure, scăpăra, scrum, spânz, strepede*[12], *strugure, strungă, șopârlă, știră*[13], *țap, țarc, țeapă, urdă, vatră, viezure, zară, zgardă*[14].

Probabile: *abeș, arichiță, băiat, băl, borț, brâncă, bulz, burduf, căpută, ceară* ‘parte a corpului, ceafă’, *chelbe, codru, crăciun, creț, cruța, curma, daltă, daș, dărâma, fluture, gârdină, gogă, lai, lehăi, mătură, mire, mură* ‘stomac de animal rumegător’, *murză* reg. ‘intestinul gros, zeamă sărată’, *negură, oacăr*(*ă*), *păstaie, pielm, pururi, sarică, scorbură, spuză, stăpân, stână, sterp, traistă, vătui* (Brâncuș 1983). În capitolul despre substrat din *Tratatul* de istorie a limbii române apar foarte puține modificări de inventar. Sunt aduse argumente suplimentare pentru explicarea din substrat, mai ales în cazul cuvintelor pentru care s-au propus, ipotetic, și etimologii din latină, greacă sau slavă (Brâncuș 2018: 314–330): articolul despre *balaur* este restructurat în așa fel încât *balaure* (cu *-ur* neaccentuat, indiciu de apartanență la substrat) nu mai este discutat separat, ci, împreună cu alte derivate, sub termenul de bază *bală* ‘fiară, monstru’; este adăugat pe listă *a ciupi*. Din lista de cuvinte atribuite cu probabilitate substratului sunt eliminate *abeș*, *arichiță* (sub care, în 1983, era discutat *aică*, devenit acum articol de sine stătător), *bulz*, *burduf*, *ceară* ‘parte a corpului, ceafă’. *Mură* ‘stomac de animal rumegător’ și *murză* nu mai sunt separate, ci sunt grupate în același articol. Sunt adăugate *zârnă* s.f. bot. *Solanum nigrum* și adj. ‘neagră (despre oaie)’ (deși nu are în albaneză un termen cu care să fie comparat; este acceptată etimologia propusă de Hasdeu[15], ținându-se seama de stadiul fonetic vechi al inițialei, *dz-*, care exclude împrumutul din slavă).

Ca un adaos important la cercetarea vocabularului autohton (Brâncuș 1983) trebuie considerat studiul dedicat cuvintelor străvechi comune românei cu albaneza așa cum apar ele în atlasul dialectal albanez publicat în 2007: *aică, argea, bâr, căpușă, căpută* (acceptat cu explicația că este reținut de alți autori), *cârlig* (comparabil cu alb. *kërig*, despre care spune, din nou, „am reținut acest cuvânt regional pentru că sunt lingviști care consideră rom. *cârlig* ca aparținând substratului”), *cheț* (interjecție de mânat iezii și caprele; lipsește din celelalte inventare), *cioară, ciut, copil, curma, cursă, daș, fluier, ghimpe, ghionoaie, ghiuj, grapă, gresie, grunz, măgar, mânz, mânzat, mâță* (acceptat numai aici, cu prudență), *murză, mușcoi, rață, rânză, sâmbure*[16], *scăpăra, scrum, stână, sterp, strungă, știră, țap, țarc, vatră, vătui* (reținut, cum spune autorul,

[12] Luând în considerare numeroasele atestări regionale ale cuvântului *vierme* cu sensul ‘șarpe’, Brâncuș propune o analogie semantică cu *strepede* ‘vierme de brânză’, rom. com. *strep*, comparabil cu alb. *shtrep ‘id.’*, a cărui formă de origine, **srep*, se poate raporta în plan indo-european la lat. *serpens* (Gr. BRÂNCUȘ, *Concordanțe*, nr. 267).

[13] Articolul din cartea despre concordanțele româno-albaneze îmbogățește, și pentru română și pentru albaneză, pe baza textelor vechi și a unor lucrări noi de dialectologie, atestările semantice și de răspândire geografică, care consolidează etimologia din substrat (Gr. BRÂNCUȘ, *op. cit.*, nr. 246).

[14] Ca o observație generală, trebuie reținut următorul fapt: cu excepția cuvintelor *droaie*, *gata*, *lete*, *scrum* și *strepede*, toate celelalte elemente din lista de cuvinte considerate sigure apar frecvent în antroponomie și toponimie (Gr. BRÂNCUȘ, *Cercetări*, pp. 18–48).

[15] B.P. HASDEU, *Istoria critică a românilor*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, 1999b, pp. 463–466 (p. 270 și urm. în ediția din 1875); vezi și Cicerone POGHIRC, „Influența autohtonă”, *în* Academia Română, *Istoria limbii române*, II, revizie: Ion Coteanu, Iancu Fischer, Marius Sala, București, Editura Academiei, 1969, pp. 334–335.

[16] Interesantă exprimarea, care revine și în alte cazuri în care concordanța este primită cu îndoială: „alb. *sumbull*, cuvânt cu care s-ar compara rom. *sâmbure*” (vom observa că termenul este prezent, totuși, în lista de elemente sigure din alte lucrări).

pentru că alți lingviști îl consideră din substrat; în inventarele din celelalte studii este dat ca nesigur). Într-o anexă a lucrării sunt prezentate „49 de cuvinte care aparțin cu certitudine fondului comun albano-român transmis din substrat" aflate în graiurile albaneze din Grecia, cuvinte care au fost înregistrate într-o carte, apărută în 2011, consacrată acestor graiuri de lingvistul grec Titos Jochalas. Ca și în cazul atlasului dialectal albanez, interesul este îndreptat spre apropierile semantice între română și albaneză, spre evidențierea sensurilor care se găsesc numai în graiuri și care sunt foarte apropiate sau coincid cu sensurile cuvintelor din română[17].

Grigore Brâncuș nu ignoră existența unor termeni din substrat (*băga, bordei, brândușă, doină, gâdila*[18], *melc, zimbru, zmeură* ș.a.), dar lipsa corespondentelor albaneze, sau sigur albaneze, face ca demonstrarea originii lor să nu poată fi susținută cu siguranță:

> Certitudine … există numai în cazul elementelor comune cu albaneza, care presupun o înrudire genetică, o posibilă influență reciprocă între tracă și iliră, evoluția albanezei străvechi pe o arie de limbă tracă. În structura originară a albanezei se identifică un constituent traco-dac, care reprezintă elementele comune cu româna (Brâncuș 2018: 330).

În studiile consacrate lui Hasdeu și în notele bogate cu care însoțește edițiile lucrărilor de lingvistică ale acestuia, Gr. Brâncuș reține, totuși, ca ipoteze interesante explicarea din fondul autohton a unor termeni care, după părerea sa, nu au primit alte etimologii mai convingătoare: *bordei, țundră, romfă* (*râmf,* numele unei plante[19]), *stejar, șir* (Brâncuș 1984: L–LI); *mălai*[20]; *butaș*[21]; *neghiob*[22]; *melc*[23]. Este vorba de

[17] Gr. BRÂNCUȘ, „Atlasul dialectal al limbii albaneze", pp. 16–19.

[18] Este menționat numai în studiul despre cuvintele comune românei și albanezei din atlasul dialectal albanez, cu observația că unii lingviști apropie *gâdila* de alb. *gudulis,* autorul însuși având rețineri în ceea ce privește această echivalare (BRÂNCUȘ 2012: 14).

[19] Termenul este trecut mai târziu pe lista de cuvinte pentru care nu există argumente decisive care să susțină proveniența din substrat (BRÂNCUȘ 2018: 329).

[20] Cuvântul are etimologie controversată. În notele la ediția studiilor de lingvistică și filologie ale lui Hasdeu, Brâncuș este de părere că Hasdeu nu greșește atribuind cuvântul fondului preroman și adaugă că pentru radical nu este exclusă comparația cu alb. *mjell* 'făină' (B.P. HASDEU, *Studii de lingvistică și filologie,* I, p. 317, nota 14 a editorului). Într-o situație asemănătoare se află denumirea *gordin* 'soi de strugure', considerată de Hasdeu cuvânt din substrat, dar rămasă de regulă fără etimologie. Brâncuș arată că demonstrația lui Hasdeu, chiar dacă nu convinge deplin, este un „model de analiză istorico-comparativă a elementelor presupuse din substratul traco-dac" (B.P. HASDEU, *Studii de lingvistică și filologie,* I, p. 323, nota 6 a editorului).

[21] Autorii *Dicționarului limbii române* (DA) propun o origine maghiară, dar, cum arată Brâncuș (HASDEU 1988 I: 324, nota 9), atrag în același timp atenția asupra prezenței unui radical comun cu cel din *butuc, butură, buturugă,* poate și *bucium,* „cuvinte din stratul străvechi al limbii", cum le califică Brâncuș; *butuc* și *butură* sunt explicate ca elemente autohtone de I.I. RUSSU, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică,* București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, pp. 280–282.

[22] Sunt aduse ca argumente care pot întări explicația din substrat a lui Hasdeu o serie bogată de cuvinte românești cu secvența *nă-, ne-* la inițială care exprimă însușiri negative și care nu pot fi analizate, totuși, ca atare în lipsa termenului de bază cu sens pozitiv (HASDEU 1988 II: 520 nota 2 a editorului).

[23] Interesantă este formularea: „*Melc* are aparența unui cuvânt din substrat, dar dovezile pentru aceasta ne lipsesc" (HASDEU 1988 II: 547, nota 10 a editorului); este trecut pe lista de cuvinte pentru care originea preromană nu este exclusă, dar pentru care dovezi convingătoare nu există (BRÂNCUȘ 2018: 330).

termeni pe care Brâncuș nu îi include în analizele sale între termenii provenind sigur sau mai puțin sigur din substrat (Brâncuș 1983; Brâncuș 2018: 314–330), dar asupra cărora atrage atenția în vederea unor cercetări ulterioare[24]. În cartea despre concordanțele lingvistice româno-albaneze (Brâncuș 1999a), menționează ca având o posibilă origine preromană o serie de termeni pe care nu i-a inclus în listele din lucrarea din 1983 și în capitolul din *Tratatul* de istoria limbii române din 2018: apropie cuvântul *motan*, cu etimologie necunoscută în dicționare, de alb. *motak* adj. 'care a împlinit un an' (Brâncuș 1999: nr. 6); termenii *burtă* și *borț* îi raportează la alb. *barsë*, *mbarsë* '(femeie) însărcinată' și *bark* 'burtă' (nr. 39); pentru *buștean*, termen cu etimologie necunoscută, „numai ca simplă comparație amintim aici *bush*" (sunt adăugate, ca o apropiere suplimentară semnificativă, sensurile mitologice din cele două limbi) (Brâncuș 1999: nr. 40); numele antic *Carsium* 'loc pietros' la care a fost raportat toponimul *Hârșova* este pus cu probabilitate în relație cu alb. *karsh* 'loc pietros' (nr. 122); verbul *lăbărța* ar putea fi apropiat semantic de alb. *labërgoj*, originea cuvintelor rămânând totuși nelămurită (nr. 133); *lăureasă* (cuvânt care apare în descântece), greu de explicat din latină, s-ar putea compara cu alb. *laurë*, personaj mitologic, nume cu aspect străvechi, de asemenea greu de dedus din latină; în amândouă limbile, însă, există impedimente fonetice în stabilirea etimologiei (nr. 136).

Comparaţia cu albaneza se impune ca metodă necesară câtă vreme traco-daca[25] nu este cunoscută decât din lista de nume de plante a lui Dioscoride, dintr-un număr redus de inscripții rămase încă fără interpretare, din numele proprii de ape, din onomastică, în general greu sau nesigur de interpretat semantic (Brâncuș 2018: 305–306).

Grigore Brâncuș a impus metoda reconstrucţiei fazelor străvechi ale românei şi albanezei, luând ca model reconstruirea latinei vulgare prin compararea limbilor romanice. Esenţial de dovedit, arată el, este următorul fapt:

> Cuvintele româneşti comparate nu s-au abătut în evoluţia lor de la regulile care au acţionat în procesul de formare a românei comune; [este absolut necesar] de a reconstrui formele latineşti şi apoi traco-dace ale acestor cuvinte, căci româna le-a moştenit prin latina carpato-dunăreană, pe care şi-au însuşit-o traco-dacii romanizaţi (Brâncuș 1983: 10). Raporturile lexicale (şi, în general, lingvistice) româno-albaneze nu trebuie interpretate ca simplu rezultat al interacţiunii dintre cele două limbi (cu atât mai puţin al acţiunii dintr-o singură direcţie) în perioada post-latină a evoluţiei lor. Aceste reporturi ating sistemul limbii, laturi esenţiale ale acestuia, deci geneza lor trebuie pusă pe

[24] În capitolul despre substrat din *Tratatul* de istorie a limbii române (BRÂNCUȘ 2018: 329–330) sunt menționate cele 83 de cuvinte pe care I.I. Russu (1981) le atribuie substratului, dar „care nu se sprijină etimologic pe corespondente albaneze", lipsind și reminiscențele traco-dace la care ar putea fi raportate. Acestea, de fapt, cu câteva excepții, sunt, după cum arată Gr. Brâncuș, moștenite din latină. În discuția despre cuvintele pe care Cicerone Poghirc (*Idem,* „Influența autohtonă", *in* Academia Română, *Istoria limbii române,* II, Ion Coteanu, I. Fischer, Marius Sala revizie, București, Editura Academiei, 1969, pp. 314–365) le atribuie substratului și cărora le lipsesc corespondentele albaneze, Gr. Brâncuș arată că sunt preluate din cercetările lui Hasdeu. Este vorba de cuvinte pe care Brâncuș nu le-a reținut ca ipoteze în notele cu care însoțește ediția studiilor lui Hasdeu (HASDEU 1988): *adămană, broancă, bumb, colibă, drum, hojma, jelț* (*jilț*) 'pârâu', *laţe, măldac, mic, scai, şiroadă, trişcă.*

[25] Grigore Brâncuș consideră că factorii pe care îi aduce în discuție Vl. Georgiev (și cei care i-au acceptat ipoteza) pentru a delimita daca de tracă nu sunt suficienți și operează cu conceptul de traco-dacă.

seama unei înrudiri originare între limba de substrat a românei şi limba a cărei continuatoare este, în epoca istorică, albaneza (*ibid.*: 27)[26].

Trebuie să adăugăm aici că Gr. Brâncuş atrage atenţia că, aşa cum elementele latine sau vechi greceşti din română nu se explică prin filieră albaneză (deşi nu au lipsit încercări de a da o astfel de interpretare[27]), nici elementele de origine străveche, preromane, comune cu albaneza nu se explică printr-un contact târziu între cele două idiomuri (Brâncuș 1983: 23, 27).

Grigore Brâncuş a subliniat şi demonstrat că cele mai multe modificări fonetice albaneze sunt relativ târzii, albaneza comună fiind mult mai unitară decât astăzi. Prezentarea amănunţită a stadiilor străvechi ale limbii albaneze permite raportarea cuvintelor româneşti la acestea, sistematizează şi simplifică raportările formale ale cuvintelor româneşti, dovedindu-le vechimea. Preţioasă este constatarea că la variantele din albaneza comună se ajunge atât prin studiul foneticii istorice albaneze, cât şi prin comparaţia cu româna. Forma românească trimite la un stadiu vechi, refăcut în albaneză (Brâncuș 1983: 15–17). Este locul să reamintim că albaneza, ca şi româna, este târziu atestată (începând cu secolul al XVI-lea).

Cuvintele albaneze la care se raportează cuvintele româneşti pot fi explicate ca formaţiuni interne ale acestei limbi, sunt moşteniri din limba de provenienţă a albanezei; în albaneza actuală legăturile etimologice și de derivare au încetat demult să fie clare vorbitorilor (Brâncuș 1983: 21–22).

Compararea foneticii cuvintelor comune românei şi albanezei dovedeşte că termenii din română păstrează stadii foarte vechi ale formelor albaneze, fonetisme albaneze arhaice databile din perioada latinei dunărene, anterioare, aşadar, românei comune (Brâncuș 1983: 23). În cartea despre vocabularul autohton[28] este subliniat faptul că termenii albanezi fac parte din fondul indigen şi că pot fi atribuiţi unor etimoane indo-europene. Problemele numeroase ridicate de etimologia fiecărui cuvânt albanez sunt trecute în revistă, este indicat un etimon mai probabil, dar ceea ce este esențial sunt paşii făcuţi şi pentru română şi pentru albaneză dinspre stadiul actual către fazele vechi şi străvechi ale limbii, prin reconstrucţii riguroase.

---

[26] Brâncuș *renouvelle l'étude des rapports albano-roumains en essayant de décrire – par reconstruction comparative et interne – la phase la plus ancienne de l'albanais, seule comparable à la phase ancienne du roumain* (Iancu FISCHER, „Les substrats et leur influence sur les langues romanes: la Romania du Sud-est. Substrate und ihre Wirkung auf die romanischen Sprachen: Südostromania", *Romanische Sprachgeschichte,* în *Histoire linguistique de la Romania. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Manuels de linguistique et des sciences de communication,* Mitbegründet von Gerold Ungeheuer, Mitherausgegeben 1985/2001 von Hugo Steger, Band 23.1 Herausgegeben von Herbert Ernst Wiegand, Teilband 1., Tome 1, herausgegeben/édité par Gerhard Ernst, Martin-Dietrich Gleßgen, Christian Schmitt, Wolfang Schweickard, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2003, p. 576).

[27] Una dintre ele i se datorează lui Moses Gaster. În legătură cu studiul lui Gaster asupra stratificării elementului latin în limba română, Brâncuş face o prezentare plină de interes a felului în care a fost receptat critic în epocă, în primul rând de B.P. Hasdeu (Grigore BRÂNCUȘ, *Studii de istorie a limbii române*, II, București, Editura Academiei Române, 2008, pp. 239–240).

[28] Grigore BRÂNCUȘ, *Vocabularul.*

Analiza fonetică aduce în discuţie elemente de cel mai mare interes cu privire la structura silabică şi accentuală a cuvintelor din substrat aşa cum sunt ele refăcute în româna comună, relevând integrarea lor în fondul latin. De asemenea, aceeaşi constatare se poate face şi prin examinarea silabelor iniţiale sau, în general, a tranşei sonore iniţiale, fiind vorba de secvenţa cea mai rezistentă din structura fonetică a cuvântului. Cuvintele din fondul autohton au la iniţială structuri fonetice specifice, identice cu cele moștenite din latină și care, în general, nu se întâlnesc la cuvintele intrate mai târziu în limbă, din slavă sau din idiomuri cu care româna veche a venit în contact (Brâncuș 1983: 153–155).

Corespondentul albanez al cuvântului românesc trebuie cercetat în mod istoric, mai întâi în cadrul familiei de cuvinte căreia îi aparţine şi în raport cu toate variantele lui dialectale, pentru a putea deduce sensurile vechi şi a putea facilita reconstrucţia cuvântului în albaneza comună.

> Acelaşi criteriu trebuie folosit şi în română. Prin compararea variantelor dialectale (nord- şi sud-dunărene), prin utilizarea materialelor din cele mai vechi texte româneşti, din toponimie şi onomastică şi, de asemenea, prin cercetarea perechilor sau seriilor sinonimice şi a câmpului semantic în care se încadrează cuvântul dat, putem reconstrui, în româna comună, forma comparabilă cu cea albaneză corespunzătoare[29].

Cele mai multe dintre elementele lexicale comune româno-albaneze nu se pot explica în română din albaneză; originea lor trebuie căutată pentru ambele limbi într-un idiom preroman vorbit în sud-estul european, înlocuit în cazul românei de latină prin romanizare şi continuat de albaneză[30]. Direcţiile de cercetare mai sus stabilite au fost urmate ca un program pe care savantul l-a împlinit. E locul aici să amintim cărţile pe care le gândise ca formând trilogia dedicată substratului şi în care a pus în operă principiile mai sus enunţate: *Vocabularul autohton al limbii române,* 1983; *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române,* 1995; *Concordanţe lingvistice româno-albaneze,* 1999. Am adăuga şi studiul deosebit de important *Atlasul dialectal al limbii albaneze. Elemente comune cu româna,* 2012. De altfel, o serie bogată de cercetări şi articole asupra substratului, cum este şi acest studiu despre informaţiile pe care atlasul dialectal albanez le oferă pentru istoria limbii române, au fost incluse în trei volume de *Studii de istorie a limbii române* (2007, 2008, 2013).

Cum o arată titlul, prima carte din seria consacrată substratului se ocupă de studierea din toate unghiurile a lexicului. Una din observaţiile esenţiale:

> Aceste elemente reflectă forme specifice de civilizaţie (în esenţă, pastorală) a populaţiei indigene. […] romanii au venit în Dacia ca militari, constructori, meseriaşi, funcţionari etc., dar nu ca păstori. De aceea era firesc ca geto-dacii,

[29] Grigore BRÂNCUȘ, „Probleme ale reconstrucției elementelor lexicale autohtone în româna comună”, *in Studii și cercetări lingvistice,* XVII, 1966, nr. 2, pp. 207–208.

[30] *Ibidem.*

> însușindu-și latina, să reţină din idiomul matern vocabularul legat de aceste forme de civilizaţie prin care ei erau superiori romanilor. De altfel, substituirea unei limbi prin alta, în condiţiile contactului popular, nici nu era de conceput fără o influenţă din partea limbii substituite (Brâncuș 1983: 21).

Clasificarea semantică pe care o propune arată că, în adevăr, cei mai numeroşi sunt termenii propriu-zis păstoreşti, grup în care pot fi atrase multe alte cuvinte, referitoare la relief, la locuinţă, la port (*ibidem*: 161).

Comparaţia dintre română şi albaneză, care nu se poate face cu folos ştiinţific decât la nivelul străvechi al limbii comune, dovedeşte că împrumutul nu a fost făcut de română târziu. Un exemplu din domeniul derivării: cuvintele româneşti *abur, viezur*(*e*), *mugur*(*e*), care au la finală secvenţa neaccentuată *-ur*(*ă*)/*-ur*(*e*), se compară cu cuvintele albaneze *avullë, vjedhullë, mugullë.* Sufixul *-ullë* este străvechi în albaneză, şi-a pierdut puterea de derivare, în albaneza istorică nemaifiind activ, iar cuvintele pe care le-am menţionat sunt moştenite ca atare (Brâncuș 1983: 161). Ele au corespondent la finala unor nume proprii ilire prezente în inscripţii. Într-un studiu din 2006 asupra evoluţiei lat. *-ulus* din latină în română, Gr. Brâncuş atrage atenţia că, spre deosebire de toate celelalte limbi romanice, româna păstrează, alături de cuvinte cu sincopa lui *-u-* neaccentuat din sufixul *-ulus,* şi termeni fără sincopa lui *-u-*. La fel cu româna, albaneza, într-o serie din împrumuturile din latină, păstrează *-u-* neaccentuat din sufixul *-ulus*. Ca şi româna, albaneza împrumută şi cuvinte în care sincopa are loc. Ceea ce interesează este și faptul că *-u-* neaccentuat se păstrează în perechi de termeni latini comuni: *barbula* > *barbur,* alb. *barbull, galgulus* > *grangur,* alb. *gargull, grumulus* > *grumur,* alb. *grumbull, masculus* > *mascur,* alb. *mashkull* etc. Albaneza are şi o serie de termeni cu *-u-* neaccentuat păstrat în împrumuturile din latină pe care româna nu îi are. După părerea lui Gr. Brâncuş,

> foarte probabil, în ambele limbi *u* neaccentuat s-a menţinut în aceste cuvinte datorită analogiei cu fondul autohton, […] cuvintele de origine latină cu *u* neaccentuat conservat au o structură fonetică asemănătoare cu a celor de origine autohtonă. Comparaţia cu albaneza susţine această ipoteză[31].

În capitolul intitulat „Semantica” din cartea despre vocabularul autohton, în care se ţine, din nou, seama numai de cei 89 de termeni consideraţi siguri, sunt aduse precizări importante privitoare la locul elementului autohton şi la felul în care a fost preluat în română (Brâncuș 1983: 157–163). Există unele cuvinte despre care, mai ales pe baza datelor oferite de onomastică, se poate presupune că în româna comună aveau sensuri mai apropiate de cele ale corespondentelor albaneze, diferite de cele cu care sunt folosite azi: *bung* ‘stejar’ (păstrat numai ca toponim, în vreme ce termenul comun cunoscut azi este derivatul *bunget* ‘desiș, pădure deasă’), *bucur* adj. ‘frumos’ (păstrat ca antroponim cu acest sens), *bardzu* ‘alb’, *copaciu* ‘lemn, trunchi tăiat’, *grumaz* ‘gâtlej’. Termenii albanezi corespunzători celor 89 de cuvinte considerate

[31] Grigore BRÂNCUȘ, *Studii de istorie a limbii române,* I, București, Editura Academiei Române, 2007, pp. 158–160.

cu proveniență sigură din substrat sunt împărţiţi de Brâncuş în trei serii: cuvinte cu sensuri identice sau foarte apropiate de cele ale cuvintelor din română, cuvinte cu sensuri care diferă puţin, cuvinte cu sensuri mai îndepărtate. Ceea ce trebuie reţinut este că termenii albanezi au sensuri mai generale decât termenii din română. Termenii româneşti se află faţă de corespondentele albaneze într-un raport similar cu cel pe care îl stabilesc cu sinonimele moştenite din latină (Brâncuș 1983: 159–160).

Raportate la sinonimele latineşti păstrate în română, cuvintele din substrat intră într-un raport ca de la particular la general (*idem:* 161–163). Sinonimul autohton are specializare „pastorală": *alb* (lat. *albus*) – *bardzu* exprimă însuşirea de 'alb' exclusiv în legătură cu animalele domestice; *lână* (lat. *lana*) denumeşte generalul, *bască* 'lâna de pe o singură oaie'; *brânză* şi *urdă* sunt sorturi de *caş* (lat. *caseum*), care în româna comună era termenul generic (cum este şi azi în aromână); *zară* este numele unui anumit fel de lapte (lat. *lactem*); *sarbăd* are sensul 'acru' numai cu referire la lapte; *strepede* este numai *viermele* din brânză; *baci* se cuprinde în sfera semantică generală a lui *păstor* (lat. *pastor, -oris*) ori *păcurar* (lat. **pecorarius*); *murg* şi *lai* privesc culoarea neagră numai a animalelor. La fel, şi în perechile următoare, termenul latin acoperă o suprafaţă mai mare, iar cel autohton se subordonează acestuia ca specia genului: *baltă* 'lac mocirlos; apă stătătoare' – *lac, apă;* în cazul lui *baltă* trebuie făcută şi precizarea că atât în română (singura dintre limbile romanice) cât şi în albaneză (unde *baltë* are sensul 'noroi, mâl, nămol, lut') lat. *palus, -udis* 'baltă, mlaştină' şi-a schimbat sensul din cauza sinonimiei cu termenul autohton existent, fapt observat încă de Hasdeu şi Șăineanu (Brâncuș 1983: 37). Adăugăm în continuare: *argea* 'colibă sub pământ' – *casă; cătun* 'sat mic' – *sat* (lat. *fossatum*), *balaur* 'şarpe uriaş' – *şarpe; dru(ete)* 'bucată de lemn' – *lemn; pârâu* 'râu mic, torent' – *râu; curpen – viţă; leurdă* 'ai sălbatic' – *ai* (lat. *alium*); *muşcoi, măgar – cal.* În seria următoare este vorba tot de o vecinătate semantică, nu propriu-zis de sinonimie, dar se manifestă acelaşi tip de raport, în care termenul de substrat se subordonează celui latin: *cioc – rost, gură; ciut – cornut* etc.

Sunt adăugate alte câteva perechi în care este presupusă o anume limitare semantică a cuvântului autohton în raport cu perechea latină: *copil,* faţă de *fiu, făt, fecior; ghiuj,* faţă de *auş, bătrân; brâu* 'brăciri late' faţă de *brăcire, curea; scrum* şi *cenuşă; abur* şi *suflare, suflet; gresie* şi *cute; bucur* şi *frumos; ghimpe* şi *spin; mal* 'râpă, deal, ţărm' şi *munte. Vatră* însemna iniţial 'foc', deci avea un sens principal în raport cu cel de azi, dar a devenit secundar de îndată ce *focus* a luat locul lui *ignis,* iar *vatră* pe al lui *focus.*

Cuvintele româneşti din substrat au o capacitate comparabilă (dacă nu chiar mai mare) cu cea a cuvintelor moştenite din latină de a crea prin derivare familii numeroase. În cea mai mare parte afixele sunt latineşti, ceea ce arată că s-au constituit de timpuriu. Aproape 70 de cuvinte, după toate probabilităţile, făceau parte din lexicul fundamental al românei comune, fiind şi din acest punct de vedere comparabile ca poziţie cu elementele latineşti. Cincizeci din termenii consideraţi siguri apar în documente vechi de până la 1600, unele dinainte de primele documente în română (Brâncuș 1983: 177–182).

Raporturile dintre stratul latin şi substrat sunt puse în lumină şi de tendinţe de dată latină susţinute sau întărite, foarte probabil, de acţiunea substratului. Ele caracterizează româna faţă de celelalte limbi romanice (Brâncuș 2007: 161 şi urm.); câteva exemple: păstrarea neutrului şi reamenajarea lui, dezvoltarea construcţiilor cazuale cu prepoziţii, coexistenţa genitivului sintetic cu cel exprimat prin construcţii prepoziţionale, menţinerea vocativului în *-e* al masculinelor de declinarea a II-a etc.

Despre neutru reţinem următoarele: clasificarea substantivelor din substrat pe genuri arată că acelea terminate astăzi în consoană sunt repartizate la masculin şi neutru. Substantivele de genul neutru sunt nume de inanimate şi, ca şi elementele din latină, cele monosilabice fac pluralul în *-uri,* iar cele bisilabice în *-e*. Şi în albaneză, unele corespondente au determinări feminine la plural: *male të nalta: maluri înalte; cătune frumoase: katunde të bukura,* concluzia fiind că neutrul românesc trebuie explicat, ca mod de organizare, laolaltă cu cel albanez (Brâncuș 1983: 153). Constatarea prudentă a unui studiu anterior, în care descrie istoria neutrului albanez şi a reorganizării sale, este:

> În ambele limbi există unele note generale comune: pierderea vechiului neutru pe o anumită treaptă a dezvoltării limbii, reintroducerea, pe altă treaptă, a vechilor distincţii de gen şi procedeul identic de exprimare a genului reintrodus. Totuşi, trebuie să ne mulţumim deocamdată cu simpla relevare a acestui paralelism albano-român[32].

Alte astfel de paralelisme gramaticale avute în vedere sunt locativul și dezvoltarea supinului (dată de capacitatea formelor de participiu cu valoare mixtă, nominală şi verbală, de a manifesta valori de infinitiv)[33].

> Autohtonismul elementelor româneşti comune cu albaneza se poate dovedi şi prin uniformitatea pe care acestea, cu puţine excepţii, o prezintă din punctul de vedere al răspândirii pe teritoriul de limbă română comună. Faptul că erau cunoscute atât la nord cât şi la sud de Dunăre nu se poate explica decât prin aceea că ele ni s-au transmis prin latină, idiom relativ unitar în zonele carpato-dunărene. […] pătrunderea lor în latină le-a asigurat difuziunea pe întregul spaţiu locuit de populaţia în curs de romanizare. […] Aşadar, latina a jucat un rol foarte important […] în generalizarea geografică a fondului lexical indigen (Brâncuș 1983: 26).

Chestiunea răspândirii lexicului autohton în toate cele patru dialecte româneşti a fost atent studiată de Brâncuş, care, în 1966 a făcut o anchetă la aromânii din Albania în cinci localităţi, cu un chestionar urmărind soarta cuvintelor autohtone în acest dialect[34].

---

[32] Grigore BRÂNCUȘ, „Genul neutru în albaneză”, *in Studii și cercetări lingvistice,* XIV, 1963, nr. 1, p. 88, reluat în BRÂNCUȘ, 2007: 230.

[33] Grigore BRÂNCUȘ, „Modul supin, o concordanţă gramaticală româno-albaneză”, *in Limbă şi literatură,* XIII, 1967, pp. 99–105.

[34] Grigore BRÂNCUȘ, „Elementele lexicale autohtone în dialectul aromân”, *in Studii şi cercetări lingvistice,* XVIII, 1967, nr. 5, pp. 491–505; variantă refăcută în Gr. BRÂNCUȘ, *Cercetări*, pp. 51–66.

Ancheta a adus date interesante în legătură cu dispariţia, în aromână, a unora dintre elementele lexicale autohtone, înlocuite de cuvinte datorate influenţelor limbilor vecine (în special albaneza şi neogreaca) sau concurenței sinonimelor moștenite din latină. De exemplu, în dialectul aromân, *baci* este un cuvânt necunoscut în graiul din Albania. Sursele mai vechi, însă, îl notau. A dispărut din cauza concurenţei cu moştenitul *căşar* (lat. *casearius*). Interesant este faptul că termenul corespunzător *baç,* cu varianta *bac,* cu care se compară rom. *baci,* este foarte rar şi în albaneză şi că, de altfel, aromânii, care toţi vorbesc şi albaneza, nu cunosc cuvântul albanez. Se vede, astfel, că, în ciuda vecinătăţii cu albaneza, aromâna a pierdut un important termen din substrat. Există, mult mai rar, cuvinte autohtone pe care aromâna le păstrează şi dacoromâna le-a pierdut. Este cazul lui *bască* 'totalitatea lânii tunse de la o oaie'. În dacoromână este atestat numai o dată în *Psaltirea Scheiană,* în aromână este general şi, fapt remarcabil, forma sa nu este alterată de aceea a corespondentului albanez, *bashkë* '*id.*'[35]. Concluzia lui Gr. Brâncuș este că în propria sa anchetă a putut constata că în cei 45 de ani scurşi de la ancheta cu acelaşi obiect făcută de Th. Capidan în 1920 se mai pierduseră un număr dublu de elemente autohtone faţă de cele pe care dacoromâna le continuă încă. Bilingvismul aromâno-albanez a modificat aspectul fonetic al cuvintelor autohtone care încă s-au păstrat (sunt amenajate în concordanţă cu corespondentul albanez) şi, doar ca excepţii, puţine se păstrează cu fonetismul de origine, ca o reacţie probabilă la fonetismul albanez. Altele au dispărut cu totul pentru că au dispărut termenii albanezi corespunzători, altele, dimpotrivă, au dispărut din cauza asemănării formale prea mari cu corespondentele albaneze, unele cuvinte s-au adaptat semantic la elementele corespunzătoare albaneze, altele au suferit contaminări cu termenii albanezi. Aşadar, elementele lexicale româneşti atribuite substratului traco-dac au fost, la o epocă mai veche, caracteristice atât dacoromânei cât şi aromânei. Dezvoltată în condiţii speciale, în cursul ultimului mileniu, aromâna a pierdut o bună parte din aceste elemente[36]. Constatarea întăreşte ipoteza avansată în 1966 (Brâncuș 1966: 208):

> […] aromâna a avut cândva termenii autohtoni care îi lipsesc astăzi, contactul cu albaneza determinând o primenire a fondului lexical autohton aromân, proces similar cu cel petrecut în Romania occidentală, unde elementele latine mai noi au dus la dispariţia unora dintre cele moştenite.

Problema este reluată într-un capitol special cu titlul *Răspândirea dialectală* din cartea despre lexicul autohton (Brâncuș 1983: 164–176):

> […] în dialectele româneşti din sudul Dunării se găsesc mai puţine elemente autohtone comune cu albaneza decât în dacoromână. Numărul cel mai redus de astfel de cuvinte se află în istroromână; în meglenoromână, sunt aproape de două ori mai multe decât în istroromână, dar mai puţine decât în aromână.

[35] Gr. BRÂNCUȘ, „Elementele lexicale autohtone în dialectul aromân", p. 495.
[36] *Ibidem,* p. 505.

În acest capitol se află tabele cu prezenţa în fiecare dialect a tuturor cuvintelor considerate ca sigur provenind din substrat; este refăcută şi forma din româna comună. Din cele 89 de cuvinte considerate sigure, lipsesc în aromână 23, în meglenoromână 41, iar în istroromână, 64:

> Se observă din compararea acestor cifre că de la un dialect la altul numărul cuvintelor care lipsesc este în raport invers proporţional cu vitalitatea dialectului. Cu cât acesta e mai izolat, folosit de un număr mai mic de vorbitori şi supus unor influenţe externe mai puternice cu atât numărul cuvintelor care lipsesc este mai mare. Cazul extrem îl reprezintă istroromâna. De fapt, situaţia este similară cu a cuvintelor latine conservate în cele patru dialecte.

Pentru comparaţie, Brâncuş trimite la tabelele întocmite de Ion Coteanu pentru strămână[37] şi demonstrează convingător că termenii aceştia nu au lipsit în dialectele de sud, ci că au fost înlocuiţi cu timpul, pierderea lor continuând treptat. El arată că nu e vorba de cuvinte care caracterizează din punctul de vedere al aşezării geografice dialectele româneşti, ci este vorba de cuvinte care în româna comună erau generale şi s-au pierdut şi se pierd în continuare treptat la sudul Dunării. Ancheta din 1966 pe care am menţionat-o mai sus confirmă această interpretare, pe care, ca ipoteză de lucru, o avansaseră Al. Rosetti, I.I. Russu şi Leo Spitzer. Brâncuş a constatat, urmărind sinonimele cuvintelor autohtone în dicţionarul dialectului aromân al lui Tache Papahagi, şi faptul că sunt aproape toate relativ noi, împrumuturi târzii din limbile vecine aromânei, ceea ce e o dovadă în plus că termenii autohtoni s-au pierdut şi se pierd treptat în dialectele de sud (în cazul de față, aromâna). Înlocuirea termenilor autohtoni este paralelă, după părerea îndreptăţită a lui Brâncuş, cu pierderea termenilor moşteniţi din latină în română. Înlocuirea înseamnă că termenul împrumutat nu aduce informaţie semantică nouă, ci este adoptat fără a fi necesar din punctul de vedere al conţinutului[38].

Cercetările privitoare la răspândirea dialectală aduc rezultate interesante şi cu referire la cuvintele din substratul traco-dac în graiul din Oltenia (Brâncuș 2008: 128–134). Este ales graiul din Oltenia pentru că este vorba de o zonă recunoscută ca foarte conservatoare. Constatarea este că în acest grai termenii autohtoni apar cu particularităţi arhaice. Forme şi sensuri vechi se înregistrează tot în această arie şi pentru termeni moşteniţi din latină.

---

[37] Ion COTEANU, „Premise pentru stabilirea vocabularului strămânei”, *in Studii și cercetări lingvistice,* XVI, 1965, nr. 5, p. 579 ș.u.

[38] Potrivit studiilor întreprinse de Gr. Brâncuș asupra distribuției elementelor din substrat în dialectele limbii române, „concluziile privind felul cum erau dispersate grupurile de români în perioada de dinainte de separația dialectală a românei comune apar neîntemeiate dacă se sprijină pe prezența sau absența elementelor de substrat considerate în raport cu corespondentele lor albaneze” (BRÂNCUȘ 1983: 170). Astfel de concluzii sunt susținute, de exemplu, de Sextil Pușcariu (vezi comentariul în BRÂNCUȘ 1983: 169) și de Cicerone Poghirc, care consideră aromâna formată pe un substrat diferit de cel al dacoromânei (Cicerone POGHIRC, „Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani. Supraviețuiri și evoluție”, *in Aromânii, istorie, limbă, destin*, ediția a II-a revăzută, coord. Neagu Djuvara, București, Humanitas, 2012, p. 51; vezi și critica la explicațiile lui Poghirc datorată lui FISCHER 2003: 576).

Al doilea volum din seria de lucrări închinate substratului cuprinde cu precădere studii de fonetică şi gramatică[39]. Primul studiu, de mari dimensiuni, continuă, pe baza unui material extrem de bogat, preocupările de analiză semantică prin cercetarea transferului în onomastică al cuvintelor de substrat. Brâncuş este primul autor care prezintă sistematic capacitatea specială a lexicului autohton de a fi folosit în română în antroponimie şi toponimie. Subiectul este de interes pentru că onomastica este un domeniu mai conservator decât acela al numelor comune şi oferă informaţii semantice şi fonetice importante. În cazul unor apelative din substrat se poate constata că numele propriu este mult mai răspândit, dovedind că şi apelativul a fost frecvent folosit, dar a pierdut din frecvenţă cu timpul. Numele proprii păstrează, cum spuneam, sensuri vechi. De pildă, antroponimul *Bucur* este folosit cu sensul 'frumos' şi este mult mai frecvent în antroponomastică decât sinonimele moştenite din latină *muşat* şi *frumos.* Sunt prezente ca elemente de onomastică şi cuvinte la care nu era de aşteptat să aibă această capacitate: *abur,* interjecţia de mânat oile *bâr, bască, druete, fărâmă, hameş* 'mâncău, nesătul', *jumătate, sarbăd, scăpăra, ştiră* 'stearpă, sterilă'. Această capacitate a cuvintelor din substrat de a fi folosite în onomastică dovedeşte puterea de rezistenţă a acestui vocabular în lexicul românesc în general. Toponimele şi antroponimele care descind din apelative autohtone au, cu rare excepţii, răspândire generală, pe întreg teritoriul dacoromân. Toponimele sunt, totuşi, concentrate cu precădere în aria cel mai puternic romanizată şi care e şi foarte conservatoare, a Olteniei de nord şi de nord-vest, a Banatului (în parte) şi a Hunedoarei. Fondul onomastic studiat este atestat, aproape în totalitate, în cele mai vechi documente de limbă română, în documente slavo-române din secolele XIV–XVI şi în documente latineşti mai vechi, privitoare la Transilvania. O altă zonă în care termenii din substrat apar în onomastică este aceea populată de aşa-numiţii români apuseni.

Într-un studiu de fonetică din acest volum sunt analizate amănunţit condiţiile apariţiei vocalei mediane *ă* în română şi albaneză; tema făcuse deja subiectul unor lucrări care sunt reluate şi îmbogăţite. Sunt puse în lumină tendinţele care au dus la apariţia acestei vocale, tendinţe care pot fi atribuite substratului acţionând asupra latinei dunărene. Fără să excludă posibilitatea ca oscilaţia grafică *a/e* în redarea în inscripţiile antice a unor toponime trace şi dace să fie o dovadă că traca avea un sunet cu timbrul *ă,* Brâncuş atrage atenţia că, în lipsa cunoaşterii accentuării în limbile balcanice antice, este mai prudent să fie luată în calcul acţiunea unei probabile tendinţe proprii substratului către închiderea spontană a vocalelor neaccentuate. De un interes special este trecerea în revistă a distribuţiei vocalei mediane în română şi albaneză şi enumerarea valorilor identice sau asemănătoare câştigate în organizarea sistemului morfologic al celor două limbi. Trebuie adăugate studiile care urmăresc posibila origine autohtonă a consoanelor *h* şi *ş,* ca şi istoria rotacismului, pentru care, cu extremă prudenţă, este avansată ipoteza originii în idiomul dacilor liberi din nordul şi vestul Daciei, romanizaţi în ceea ce este numită romanizarea secundă (Brâncuș 1995: 92); asupra acestei explicaţii, preluată cu toată prudența de la G. Ivănescu, revine cu şi mai puţină insistenţă şi fără a o mai lega exclusiv de explicarea rotacismului, în capitolul despre substrat din *Tratatul* de istorie a limbii române din 2018.

[39] Gr. BRÂNCUȘ, *Cercetări.*

Volumul din 1995 este completat de două studii importante asupra structurii numeralului românesc şi asupra postpunerii articolului definit. Postpunerea este considerată un fenomen străvechi şi anterior proclizei acestui morfem al determinării.

Cea de a treia carte, *Concordanţe lingvistice româno-albaneze,* apărută în 1999, trece declarat de la studierea exclusiv a sistemului limbii „spre ariile periferice, în care faptele de limbă sunt motivate de psihologia vorbitorilor" (Brâncuș 1999: 7). Din această perioadă, interesul lui Gr. Brâncuş pentru împrejurările extralingvistice, pentru reflectarea lingvistică a faptelor de civilizaţie şi cultură populară veche, sporeşte mereu. Cartea aduce în discuţie un material foarte bogat şi divers din domeniul construcţiilor sintactice, cel al construcţiilor fixe, al sensurilor figurate. În paralel apar cele două ediţii ale cărţii *Istoria cuvintelor* (1991, mult îmbogăţită în 2004), care cuprinde istoria unor cuvinte românești din vocabularul fundamental moştenit din latină, la care se adaugă şi cuvinte autohtone, din ceea ce autorul numeşte fondul primar al limbii, tratate de asemenea din perspectiva culturii şi civilizaţiei străvechi, cu specială privire asupra relaţiilor cu corespondentele din albaneză şi a raporturilor sinonimice şi antonimice dintre stratul latin şi cel indigen[40]. Revenind la cartea despre *Concordanţele româno-albaneze,* reţinem următoarea afirmație a autorului:

> intenţia noastră a fost să punem în lumină, mai profund decât se poate face prin cercetarea etimologică a celor aproape o sută de cuvinte comune din fondul preroman, „miracolul" înrudirii originare a celor două limbi şi, implicit, străvechea afinitate spirituală a popoarelor român și albanez (Brâncuș 1999: 7).

Nu este vorba de a atribui substratului materia imensă discutată, care, de altfel, în parte, poate avea paralele şi în alte limbi, ci de a evidenţia corespondenţa profundă, cu multe aspecte, dintre română şi albaneză (multe fapte fiind limitate numai la română şi albaneză).

Autorul (Brâncuș 2007: 153–157) a propus cu prudenţă o direcţie de studiu care să urmărească afinităţile şi tendinţele comune de evoluţie cu manifestare târzie în română şi albaneză:

> În două limbi înrudite prin substrat şi cu alte afinităţi dobândite prin mediul comun în care au evoluat se pot manifesta, târziu, după separarea lor, unele tendinţe identice; de asemenea, cele două limbi pot reacţiona în acelaşi mod la o influenţă comună. Această teză este susţinută de exemplul unor schimbări fonetice identice din română şi albaneză. Se poate vorbi de o acţiune târzie a substratului?

Suntem în fața dezvoltării unor tendințe comune, cele două limbi reacționând la fel la influențele externe.

[40] Pentru câteva jaloane ale interesului mereu sporit arătat de Gr. Brâncuș pentru elementele de cultură tradițională în explicarea faptelor de limbă, vezi Cătălina VĂTĂȘESCU, „Limbă și cultură tradițională în cercetarea lui Grigore Brâncuș", *in Studii și cercetări lingvistice,* LXXIII, 2022, nr. 1, pp. 123–136.

A urmat cu consecvență principiul de cercetare, care-şi păstrează întreaga valoare, în baza căruia a stabilit cu rigoare grupuri în funcţie de diferite criterii: semantic, accentual, derivare etc.: „elementele lexicale autohtone din română nu trebuie judecate în bloc, ci fiecare în parte sau pe grupuri, în funcţie de problemele etimologice particulare pe care le ridică” (Brâncuș 1966: 207).

Pentru înţelegerea concepției teoretice aplicate de Gr. Brâncuș în cercetarea substratului, de o deosebită importanţă sunt studiile sale referitoare la istoria temei şi consolidarea ei în ştiinţa românească. El a urmărit constant elementele pe care autorii români, începând cu Dimitrie Cantemir, le-au considerat specifice substratului, ca şi modul în care le-au pus în lumină.

Dăm mai jos o listă de studii care fac istoria cercetării substratului, listă, prin forţa lucrurilor, sărăcită de multe aspecte importante. Ea are menirea exclusiv de a atrage atenţia că citirea lor este cu adevărat necesară.

Un interes deosebit Gr. Brâncuș a manifestat, cum se ştie, pentru opera lui B.P. Hasdeu. A editat *Etymologicum Magnum Romaniae*[41], *Istoria critică,* o serie importantă de *Studii de lingvistică şi filologie* (în două volume), cu note substanţiale şi cuprinzând o prezentare amănunţită a cursului de indo-europeană ţinut de Hasdeu la Universitatea din Bucureşti; prefaţa ediției, de mare cuprindere, este republicată într-o formă refăcută în Brâncuș 2013: 143 şi urm. Împreună cu prefeţele la ediția dicționarului etimologic şi la *Istoria critică*, prefaţa la studiile de filologie și lingvistică a urmărit atent să pună în evidenţă rolul imens al lui Hasdeu în întemeierea cercetării româneşti asupra substratului şi asupra raporturilor româno-albaneze:

> El înţelegea ştiinţa limbii în conexiunile ei cu istoria socială, cu etnografia, folclorul, psihologia, istoria religiei, dreptul, economia politică, statistica etc., domenii pe care le atrăgea în spaţiul lingvisticii şi al filologiei. Toate lucrările lui sunt concepute din această perspectivă ştiinţifică, dominantă fiind istoria socială (Hasdeu 1988 II: 198–202).

Hasdeu era adeptul teoriei acţiunii substraturilor indigene susţinute de Ascoli şi de Schuchardt (*ibidem*: 200). Noţiunea de *amestec primar,* pe care Hasdeu o avansează în studiul *Limba amestecată* publicat în volumul al treilea din *Cuvente de bătrâni* (Brâncuş 2008: 204) pentru a explica felul în care substratul participă la geneza limbii este utilizată frecvent de Brâncuş pentru a desemna structura de origine a limbii la care participă stratul latin şi substratul traco-dac. De asemenea, conceptul de română comună care aparţine lui Hasdeu (*ibidem*: 201) revine des în descrierea pe care Brâncuş o face acţiunii substratului. Nu stăruim aici asupra teoriilor lui Hasdeu referitoare la originea tracă a albanezilor, pe care Brâncuş le-a prezentat şi analizat, căutând, inclusiv, istoria posterităţii lor în ştiinţa românească (Brâncuș 2008: 205). Lui Hasdeu i se datorează şi aducerea în discuţie a elementelor de înrudire între tracă şi iliră. Deşi reţine ca deosebit de valoroasă metoda preconizată de Hasdeu de a compara elementele

[41] Este locul să atragem atenția că, editând *Etymologicum Magnum Romaniae*, Gr. Brâncuș l-a înzestrat cu un extrem de util și de amănunțit indice de cuvinte pe care Hasdeu le discută în articolele de dicționar elaborate, cuvinte cărora urma să le vină mai târziu rândul ca intrări de sine stătătoare.

de substrat ale românei nu numai cu albaneza (comparaţia, cum am spus, cea mai sigură), ci şi prin raportare la alte limbi indo-europene (Brâncuş 2008: 207), Brâncuş însuşi nu a pus-o în aplicare. A reţinut, de asemenea, din cercetarea extinsă a lui Hasdeu, principiul organizării vocabularului pornind de la grupuri terminologice legate de diferite domenii ale realităţii şi de aspecte ale vieţii materiale.

În ceea ce priveşte începuturile interesului cărturarilor români pentru rolul substratului şi originile limbii, Brâncuş se opreşte la D. Cantemir. În *Descriptio Moldaviae* şi în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* apare ideea „numelui cel de moşie" (numele *romanus*, moştenit *român*) şi aceea referitoare la „limba cea părinţască (care din românească sau latinească iaste) nebiruit martur ne iaste", afirmaţie căreia i se dă o interpretare în acord cu definiţia bine cunoscută a limbii române fixate de Al. Rosetti: „legătura dintre generaţii e asigurată de «voinţa» vorbitorilor de a folosi un anumit idiom, cel «părintesc», idiomul moştenit şi nu altul" (Brâncuș 2013: 109; Brâncuş 2011: 141). Esenţial este, după părerea lui Gr. Brâncuş, faptul că savantul prinţ moldovean este primul care a arătat că în structura primară a limbii există elemente păstrate din substratul traco-dacic, iar criteriul pentru găsirea lor este criteriul negativ rămas în vigoare până azi: se consideră ca aparţinând substratului cuvintele care nu se pot explica prin latină ori prin influenţele vechi (greacă sau slavă) (Brâncuș 2013: 110). Chiar dacă termenii consideraţi de Cantemir ca provenind din substrat au altă origine (latină, slavă), ideea sa privitoare la această influenţă lexicală specială îşi păstrează întreaga importanţă. Ceea ce nu trebuie de asemenea ignorat este intuiţia sa că intervenţiei preromane i s-ar datora şi elemente fonetice (apariţia vocalei *ă*) sau gramaticale (articolul postpus sau viitorul cu auxiliarul *volo*), despre care are certitudinea caracterului neromanic. Componenta autohtonă din lexicul primar al românei are acelaşi caracter rustic ca latina transplantată în această arie a Europei. Explicaţia dată de Cantemir transmiterii elementelor dacice ca datorându-se femeilor de la ţară, conservatoare în materie de limbă, a fost mereu considerată convingătoare de Gr. Brâncuş. Afirmaţia lui Cantemir „Cred şi accept că dacii şi-au putut strica limba şi amesteca unele cuvinte latine, dar nu că şi le-au putut uita până într-atâta pe ale lor, încât nici măcar între femeile şi moaşele de la ţară să nu fi rămas şi cea mai slabă urmă" revine în analiză în ultimul articol publicat, în care Gr. Brâncuş atrage atenţia asupra faptului că rolul femeilor în păstrarea elementului autohton a fost recunoscut apoi de Hasdeu și de Th. Capidan, bun cunoscător al fenomenului sociolingvistic de păstrare de către femei a idiomului propriu în mediu alogen (Brâncuș 2013: 111; 2021: 531–532). În treacăt este atinsă şi chestiunea, întâlnită tot la Cantemir, a obiceiurilor şi a datinilor cu conţinut străvechi, dar cu nume de origine latină (Brâncuș 2013: 111; 2021: 531–532).

Înaintea lui Cantemir, Stolnicul Constantin Cantacuzino şi Miron Costin susţineau supravieţuirea dacilor după cucerirea romană (Brâncuș 2011: 141), Gr. Brâncuş observând că idei legate de supravieţuirea elementelor autohtone par a continua la Cantemir observaţii ale lui Miron Costin (Brâncuș 2013: 111). El se opreşte şi asupra explicaţiilor date de Stolnic, de Miron Costin şi de Cantemir originii aromânilor, cei trei învăţaţi considerând că originea macedo-românilor este de plasat la nordul Dunării, de unde au fost colonizaţi ca soldaţi în Grecia şi Albania, originea lor neputând fi privită în afara procesului de colonizare a Daciei şi a influenţei autohtone (Brâncuș 2011: 140).

Din gândirea lui Timotei Cipariu, Brâncuş reţine ca deosebit de interesantă ideea că originea unei limbi nu trebuie identificată cu originea poporului care vorbeşte acea limbă. Citatul ales pune în lumină rolul substratului în formarea limbilor romanice: „Numai din originea romană a limbei româneşti încă nu se poate deplin conchide la originea romană a poporului ce o vorbeşte … străini mulţi şi provincii mari s-au romanit, cum sunt Galia, Ispania etc." (Brâncuş 2008: 193). Cipariu nu neagă posibilitatea influenţei autohtone asupra latinei din Dacia, pe care, cum arată Brâncuş, o preia de la Cantemir întemeindu-se pe consideraţiile istoricului Dionisie Fotino, dar se arată sceptic privitor la posibilitatea de a demonstra cu siguranţă etimologia autohtonă a vreunui cuvânt (*ibidem:* 194). Cu toate acestea, trebuie reţinută descrierea pe care o face perioadei de bilingvism al populaţiei autohtone în curs de a-şi pierde idiomul. Romanizarea este rodul impunerii latinei în condiţii specifice politice, sociale şi economice (*ibidem:* 194–195).

Observaţii interesante se află în studiul dedicat problemelor de istoria limbii române în concepţia lui Moses Gaster (Brâncuș 2008: 240), în care sunt reţinute comparaţii între română şi albaneză în pofida faptului că Gaster înţelegea diferit de Miklosich, Schuchardt sau Hasdeu rolul substratului: de pildă, frecvenţa foarte ridicată a fricativei *ş* în albaneză prin care s-ar explica şi preferinţa românei pentru acest sunet. Gaster avea cunoştinţe temeinice în domeniul albanisticii, considerând aceasta ca o condiţie indispensabilă pentru studierea elementelor comune românei şi albanezei. Avea, după cum arată Brâncuş, bune intuiţii cu privire la lingvistica balcanică.

Opera lui Al. Philippide rămâne, după părerea lui Gr. Brâncuș, întru totul actuală şi astăzi, atât prin bogăţia faptelor, cât şi prin orientările de metodă „de reală importanţă, care îl pot feri [pe cercetătorul avizat] de primejdioasele exaltări romantice, compromiţătoare pentru acest aspect fragil al lingvisticii româneşti [substratul]" (Brâncuș 2008: 244–246). Philippide cercetează substratul românesc în contextul general al romanităţii balcanice. El aduce în discuţie conceptul important de bază de articulaţie (comună românei şi albanezei) şi vorbeşte (în termenii lui) de „o afinitate oarecare în baza psihologică" (Brâncuș 2004: 7). Interesant este faptul că, după Philippide, albaneza nu este nici tracă, nici iliră. Iar întrebarea pe care şi-o puneau şi Hasdeu şi Philippide, cine sunt albanezii, îşi păstrează, încă, actualitatea.

În aprecierea soliditǎţii şi clarităţii sporite cu care Capidan a surprins procesul constituirii romanităţii balcanice, Brâncuş scoate în evidenţă cunoaşterea perfectă a tuturor idiomurilor din Sud-estul european, ca şi a culturii, civilizaţiei, istoriei şi geografiei zonei. Capidan pune între factorii care contribuie esenţial la unitatea balcanică substratul traco-dac şi ilir (Brâncuș 2008: 248–252).

Brâncuş atrage atenţia asupra concepţiei lui Al. Rosetti, după care substratul românei era o limbă unitară. Concepând ca unitară limba tracă, Rosetti nu a acceptat teza că limba dacă ar fi fost diferită de tracă. Elementele comune românei şi albanezei provin, după Rosetti, din tracă. Rosetti îl continuă pe Hasdeu pentru care avea o deplină admiraţie. Ca şi Capidan, Rosetti trece acţiunea substratului între factorii esenţiali care duc la formarea unităţii balcanice (Brâncuș 2008: 254–255).

De un deosebit interes este studiul despre ideile lui Alexandru Graur privitoare la substratul limbii române (Brâncuș 2008: 257–261) în care este trecută în revistă metoda comparativ-istorică în studierea limbilor dispărute (cum sunt traca şi ilira)

preconizată de Graur şi indicaţiile sale în urmărirea etimologiei numelor proprii în limbi antice pentru care alt material lipseşte. Preluând ideile lui Hasdeu şi Philippide, Graur consideră că acţiunea substratului trebuie cercetată în primul rând în domeniul foneticii: „Sunetele – zice el – se împrumută foarte greu, dar se preiau foarte uşor din substrat"; „în studierea substratului se cuvine să ne oprim mai mult asupra foneticii", ceea ce este o dovadă, după Brâncuş, că „baza de articulaţie a jucat un rol important în procesul de însuşire a latinei de către populaţia autohtonă a Daciei". Cu toate acestea, fenomenele fonetice considerate de regulă ca provenind probabil din substrat sunt după Graur de atribuit numai cu probabilitate unor tendinţe de evoluţie comune sau asemănătoare.

Ultimul studiu publicat de Grigore Brâncuș poartă chiar titlul *Definirea substratului limbii române*. În această sinteză sunt cuprinse direcțiile de cercetare esențiale în concepția și activitatea sa urmărind înțelegerea caracteristicilor bilingvismului prin care populația Daciei și-a însușit latina (*sermo militaris, sermo vulgaris*), păstrând trăsături ale propriului idiom înlocuit. Raportarea la albaneză, care continuă un idiom balcanic antic foarte apropiat de tracă și de iliră, rămâne singura cale care oferă siguranță în delimitarea aportului substratului: „Trebuie adăugat însă, cu insistență, că această raportare reciprocă trebuie să aibă în vedere toate compartimentele limbii: vocabular, fonetică, gramatică" (Brâncuș 2021: 529). Unele tendințe ale latinei populare erau în acord cu anumite predispoziții ale limbii traco-dacilor (așa se explică rolul jucat în romanica dunăreană, mai mare decât în celelalte limbi romanice, de vocalele anterioare și de iot în apariția africatelor și, probabil, a palatalelor *ń, l',* fenomen care are corespondență în faza veche a albanezei; se adaugă apariția consoanei *ts*, existentă în latina târzie). Tendințele fonetice din latina târzie se găsesc și în numele conservate din traco-dacă (Brâncuș 2021: 530[42]). Grigore Brâncuș păstrează numărul de aproximativ 90 de cuvinte care aparțin substratului. Evidențiază repetat faptul că ele aparțin unor domenii specifice și interconectate (păstorit, agricultură de munte, părți ale corpului, obiecte de îmbrăcăminte, locuințe primitive, alimente), iar termenii referitori la animale, păsări, plante, ca și entopicele prezintă caracteristicile mediului înconjurător al crescătorilor de vite din zonele de munte. Este subliniată din nou relația dintre termenii autohtoni și sinonimele moștenite de română din latină între care există un raport ca de la particular la general. Cuvântul preroman exprimă o specializare semantică pastorală față de sinonimul latin cu care face pereche (Brâncuș 2021: 530). Caracterul colocvial și popular al latinei din această arie laterală a Romaniei a dus la o păstrarea mai fidelă a ei. Un domeniu de cercetare asupra căruia a stăruit tot mai mult în ultimii ani îl formează expresia lingvistică a manifestărilor spiritualității rurale în care se poate presupune manifestarea unor tendințe străvechi. Concluzia acestui ultim studiu condensează metoda care i-a condus întreaga activitate de studiere a substratului:

[42] Se manifestă permanent în studiul lui Gr. Brâncuș interesul pentru evidențierea unor tendințe comune de evoluție între substratul traco-dac și stratul latin: „Tendinţele care defineau latina populară şi-au dovedit vitalitatea în Dacia şi în cele două Moesii nu numai prin rezistenţa lor structurală, ci şi prin aceea că, foarte probabil, cel puţin unele dintre ele, erau în acord cu anumite *predispoziţii* ale limbii traco-dacilor; altfel, e greu de crezut că s-ar fi putut generaliza cazurile izolate prin care se manifestau tendinţele latineşti" (BRÂNCUŞ, 2004, 9).

Am arătat în aceste pagini că substratul limbii române trebuie studiat potrivit unei viziuni mai largi decât aceea obișnuită în cercetările actuale. Urmele substratului se regăsesc în gramatică, formarea cuvintelor, frazeologie. Trebuie avute în vedere tendinţele din latina populară, echivalentele albaneze şi datele reconstrucţiei în româna comună. Substratul reflectă aspecte ale psihologiei, civilizaţiei şi culturii populaţiei autohtone. Rolul femeii în conservarea acestui ingredient în formele primare ale limbii a fost covârşitor (Brâncuș 2021: 534).

## BIBLIOGRAFIE


BRÂNCUȘ, Grigore, „Genul neutru în albaneză", *in Studii și cercetări lingvistice,* XIV, 1963, nr. 1, pp. 77–88.

BRÂNCUȘ, Grigore, „Probleme ale reconstrucției elementelor lexicale autohtone în româna comună", *in Studii şi cercetări lingvistice*, XVII, 1966, 2, pp. 205–218.

BRÂNCUȘ, Grigore, „Modul supin, o concordanţă gramaticală româno-albaneză", *in Limbă şi literatură,* XIII, 1967, pp. 99–105.

BRÂNCUȘ, Grigore, „Elementele lexicale autohtone în dialectul aromân", *in Studii şi cercetări lingvistice,* XVIII, 1967, nr. 5, pp. 491–505.

BRÂNCUȘ, Grigore, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.

BRÂNCUȘ, Grigore, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române,* București, Institutul Român de Tracologie, *Bibliotheca Thracologica* VIII, 1995.

BRÂNCUȘ, Grigore, „Studiu introductiv", *in* B.P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor,* ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, București, Editura Teora, 1999, pp. V–LXVI.

BRÂNCUȘ, Grigore, *Concordanțe lingvistice româno-albaneze,* București, Institutul Român de Tracologie, *Bibliotheca Thracologica* XXX, 1999a.

BRÂNCUȘ, Grigore, „Studiu introductiv", *in* B.P. HASDEU, *Istoria critică a românilor*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, București, Editura Teora, 1999b, pp. 14–16.

BRÂNCUȘ, Grigore, *Introducere în istoria limbii române,* București, Editura Fundației România de Mâine, 2002.

BRÂNCUȘ, Grigore, *Istoria cuvintelor. Unitate de limbă și cultură românească*, ediția a II-a, București, Editura Fundației România de Mâine, 2004.

BRÂNCUȘ, Grigore, *Studii de istorie a limbii române*, [I], II, III, București, Editura Academiei Române, 2007, 2008, 2013.

BRÂNCUȘ, Grigore, „Informații despre aromâni în cultura noastră veche", *in Studia linguistica et philologica. Omagiu Profesorului Nicolae Saramandu la 70 de ani,* editor Manuela Nevaci, București, Editura Universității din București, 2011, pp. 141–145.

BRÂNCUȘ, Grigore, „*Atlasul dialectal al limbii albaneze.* Elemente comune cu româna", *in Fonetică și dialectologie,* XXXI, 2012, pp. 5–19.

BRÂNCUȘ, Grigore, „Substratul limbii române", *in* Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti", *Istoria limbii române*, volumul I, coord. Marius Sala, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, revizie științifică Grigore Brâncuș, Gheorghe Chivu, Alexandru Mareș, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2018, pp. 304–336.

BRÂNCUȘ, Grigore, „Definirea substratului limbii române", *in Limbă, societate, cultură.* In honorem *Liliana Ionescu Ruxăndoiu și Mihaela Mancaș*, editori Oana Chelaru-Murăruș,

Mihaela-Viorica Constantinescu, Claudia Ene, Gabriela Stoica, Andra Vasilescu, volumul al II-lea, București, Editura Universității București, 2021, pp. 529–535.

COSERIU, Eugenio, „Hervás und das Substrat", *in Studii și cercetări lingvistice,* XXIX, 1978, nr. 5, *Academicianului Iorgu Iordan la a 90-a aniversare,* pp. 523–530.

COSERIU, Eugenio, „Gli «antenati» di Ascoli", *in Atti del XIII Incontro Culturale Mitteleuropeo, Gorizia, 24–25 novembre, 1979, G.I. Ascoli. Attualittà del suo pensiero a 150 anni dalla nascita,* Incontri Culturali Mitteleuropei, XIII, Firenze, Licosa, 1986, pp. 21–36.

COTEANU, Ion, „Premise pentru stabilirea vocabularului străromânei", *in Studii și cercetări lingvistice,* XVI, 1965, nr. 5, p. 579 și urm.

FISCHER, Iancu, „Les substrats et leur influence sur les langues romanes: la Romania du Sud-Est. Substrate und ihre Wirkung auf die romanischen Sprachen: Südostromania", *Romanische Sprachgeschichte, in Histoire linguistique de la Romania. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Manuels de linguistique et des sciences de communication,* Mitbegründet von Gerold Ungeheuer, Mitherausgegeben 1985/2001 von Hugo Steger, Band 23.1 Herausgegeben von Herbert Ernst Wiegand, Teilband 1., Tome 1, herausgegeben/édité par Gerhard Ernst, Martin-Dietrich Gleßgen, Christian Schmitt, Wolfang Schweickard, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2003, pp. 568–578.

HASDEU, B.P., *Istoria critică a românilor,* ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș. Studiu introductiv și note de Manole Neagoe, București, Editura Minerva, 1984.

HASDEU, B.P., *Studii de lingvistică și filologie,* ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Gr. Brâncuș, I, II, București, Editura Minerva, 1988.

POGHIRC, Cicerone, „Influența autohtonă", *in* Academia Română, *Istoria limbii române,* II, revizie: Ion Coteanu, Iancu Fischer, Marius Sala, București, Editura Academiei, 1969, pp. 314–365.

POGHIRC, Cicerone, „Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani. Supraviețuiri și evoluție", *in Aromânii, istorie, limbă, destin*, ediția a II-a revăzută, coord. Neagu Djuvara, București, Humanitas, 2012, p. 15–58.

ROSETTI, Alexandru, „Sur la reconstruction du dace", *in Revue roumaine de linguistique,* XII, 1967, nr. 2, pp. 163–164.

ROSETTI, Alexandru, *„Etymologica.* Note critice" [critica metodei raportării directe a cuvintelor din română la radicale indo-europene], *in Studii şi cercetări lingvistice,* XXI, 1970, nr. 4, pp. 513–515.

RUSSU, Ion I., *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.

TAGLIAVINI, Carlo, *Originile limbilor neolatine. – Introducere în filologia romanică* – Versiune românească îngrijită și coordonată de Alexandru Niculescu, traducere de Anca Giurescu, Mihaela Cârstea Romașcanu, indice de Coman Lupu, traducere după *Le Origini delle lingue neolatine*, ediția a VI-a, Bologna 1972, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.

VĂTĂȘESCU, Cătălina, „Limbă și cultură tradițională în cercetarea lui Grigore Brâncuș", *in Studii și cercetări lingvistice,* LXXIII, 2022, nr. 1, pp. 123–136.